

واکنش‌ها به «مسئله حجاب»

محسن کدیور

۲۲ مرداد ۱۴۰۲

پیام اصلی کتاب «مسئله حجاب» (۱۳۴۷) مرتضی مطهری (۱۲۹۸-۱۳۵۸) سه چیز است: اول پوشاندن صورت و دست زن تا مچ واجب نیست، احتیاط و جوبی هم در آن پذیرفته نیست. دوم نگاه بدون تلذذ و ریبۀ مرد نامحرم به صورت و دست زن تا مچ جایز است. سوم زن مسلمان با رعایت پوشش مذکور و عدم اختلاط با مردان مجاز به شرکت در فعالیت‌های اجتماعی است. مطهری منتقد جدی پرده‌نشینی، محبوس کردن زنان در خانه، و از مدافعان تحصیل و فعالیت اجتماعی بانوان مسلمان بوده است.

این کتاب منتقدان سرسختی داشته و دارد؛ کسانی که قائل به وجوب پوشش صورت زن و مخالف حضور او (مگر برای ضرورت) خارج از خانه هستند. کتاب مسئله حجاب به سرعت به یکی از کتاب‌های پرفروش قبل و بعد از انقلاب تبدیل شد. بسیاری از دختران و زنان از آن متأثر شدند. روحانیون سنتی بر آن نقدهای متعددی نوشتند. روحانیون ولایتی با آن به مقابله برخاستند. جمهوری اسلامی کوشید تا از آن در سیاست حجاب اجباری سوء استفاده کند. در دهه هفتاد این کتاب در برخی دروس خارج فقه حوزه علمیه قم مورد نقد و بررسی قرار گرفت. این تحقیق تکمله‌ای مشروح بر مصاحبه اخیرم درباره کتاب «مسئله حجاب»^۱ و گزارشی نسبتاً جامع و البته موجز از کلیه نقدهای منتشرشده درباره این کتاب به علاوه برخی نکات مهم دیگر مرتبط با آن است.^۲

^۱ زمینه و زمانه «مسئله حجاب»، متن کامل مصاحبه با سام فرزانه، برنامه شیرازه، کتابخانه قرن، بی بی سی فارسی، ۲۱ خرداد ۱۴۰۲.

^۲ در گردآوری مستندات تحقیق از مساعدت برخی طلاب جوان حوزه علمیه قم، برخی منسوبان مرحوم محمدتقی شریعتمداری، و برخی اساتید دانشگاه‌های تهران برخوردار بوده‌ام. به علاوه از مشورت با یکی از شاگردان ارشد استاد مطهری بهره برده‌ام. این پنج نفر اجازه ذکر نامشان را ندادند. واضح است چرا. بدون مساعدت‌های آقای سید اکبر بدیع‌زادگان دسترسی به چاپ‌های اولیه کتاب مسئله حجاب ممکن نبود. دکتر حسین کمالی و دکتر فرهاد بهبهانی نیز در همین زمینه مساعدت کردند. بنیاد نشر آثار و اندیشه‌های شهید دکتر بهشتی و آقای صالح طباطبایی در دستیابی به برخی منابع یاری کردند. دکتر سید مصطفی محقق داماد، دکتر حسین غفاری، دکتر سید نصرالله موسویان، و آقای عبدالمجید معادی‌خواه به پرسش‌های نگارنده جداگانه پاسخ دادند. از تک تک ایشان صمیمانه سپاسگزارم.

این بحث‌ها چه فایده‌ای دارد و به چه دردی می‌خورد، آن هم در زمانه‌ای که گذار از پوشش مو مسئله زمانه است؟ اولاً اندیشه پرده‌نشینی و وجوب پوشیدگی کامل از جمله صورت زن در علوم اسلامی - اعم از سنی و شیعه - خصوصاً تفسیر، حدیث و فقه هنوز اندیشه مسلط است.^۳ جریان سنتی با مقتضیات زمان و مکان فاصله‌ای کهکشانی دارد. بنابراین نقدهای مذکور نماینده جریان مسلط سنتی هستند و شناخت آن‌ها گامی در آشنایی با جریان مسلط در علوم اسلامی رایج است. ثانیاً برای شناخت جایگاه کتاب «مسئله حجاب» مطهری و اهمیت قدمی که او برداشت، آشنایی با این نقدها ضرورت دارد، از باب تُعَرَفُ الْأَشْيَاءُ بِأَضْدَادِهَا (چیزها از طریق اضدادشان شناخته می‌شوند). ثالثاً هرگونه نواندیشی منضبط^۴ در مورد پوشش بانوان از جمله عدم وجوب پوشش مو - یعنی ادامه راه مطهری - در گرو شناخت این نقدهاست. نکته سوم مهمترین نکته برای راقم این سطور است.

آن‌چه در این تحقیق با صرف وقت فراوان صورت گرفته از جنس «تاریخ‌نگاری اندیشه» است. امری که در جامعه ما سابقه چندانی ندارد و در مباحث استعجالی فضای مجازی جایش بسیار خالی است. در تاریخ‌نگاری اندیشه صاحب اندیشه و اندیشه او در زمینه و زمانه خود تحلیل انتقادی می‌شوند. در این رویکرد به جای مدح و ذم اندیشه یا اندیشه‌ورز، تلاش در فهم آن می‌شود، موافقان و مخالفان آن در ظرف زمانی خود ریشه‌یابی می‌شوند، و کوشش می‌شود از همه آن‌ها برای این زمانه عبرت گرفته شود.

کتاب مسئله حجاب استاد مرتضی مطهری حتی امروز هم در حوزه‌های علمیه منتقدان جدی دارد، در قواره آقا سید موسی شبیری زنجانی (متولد ۱۳۰۶). قرار نیست مسئله حجاب را پنجاه و پنج سال بعد از نگارش به اجرا بگذاریم، چرا که زمینه و زمانه قول مختار مؤلف و توجیهاتش سپری شده است. اما می‌توان نوآوری‌های آن در

^۳ این مهم نیاز به مجال و مقالی دیگر دارد. اجمالاً حساسیت اندیشه سنتی نسبت به مقوله وجوب ستر وجه و کفین بیش از حد تصور متعارف است.

^۴ نواندیشی دینی منضبط ملتزم به رعایت مؤلفه‌های اصلی اسلام یعنی کتاب و سنت است، و با نواندیشی دینی غیرمنضبط از نوع تجدیدنظرطلبی دینی تفاوت اساسی دارد. بنگرید به [طیف‌های جدید اسلامی در ایران معاصر](#): تندروها، نوسنتی‌ها و تجدیدنظرطلبان دینی (۱۰ اسفند ۱۴۰۰).

زمانه خودش را شناخت و راز این که چرا تا به این حد در طیف سنتی حساسیت برانگیخته را کشف کرد. اگر بنا بر ادامه راه مطهری در مسئله حجاب باشد، قدم اول شناخت دقیق کتاب مطهری و منتقدان اوست.

این تحقیق شامل پنج بخش و یک خاتمه به شرح ذیل است: ویرایش‌ها و چاپ‌های کتاب و معرفی مقدماتی نقدها، محمدتقی شریعتمداری و استاد مطهری، سیری در نقدهای منتشرشده «مسئله حجاب»، ولایتی‌ها در مقابل «مسئله حجاب»، آقای شبیری زنجانی و «مسئله حجاب»، و در خاتمه سخنی با علی مطهری. معرفی هر بخش را به مقدمه بخش‌ها موكول می‌کنم. این تحقیق شامل نکات تازه متعددی است که برای نخستین بار منتشر می‌شود. به علت طولانی بودن متن تحقیق، در پنج قسمت عرضه خواهد شد. از نقد و بررسی صاحب‌نظران استقبال می‌کنم.⁵ در این قسمت (قسمت اول) مباحث مقدماتی طرح می‌شود.

ویرایش‌ها و چاپ‌های کتاب و معرفی مقدماتی نقدها

⁵ در استقبال از نقد و تضارب آراء، چند دهه است صفحه خاصی با عنوان «نقد و بررسی» در وبسایت شخصی منعقد شده و به درج لینک یا مشخصات نقد - ولو غیروارد - هر یک از آثار (از جمله [نقد آراء حجاب](#)) در حد اطلاع اقدام شده است. درج مشخصات نقدها دلیل اعتبار آنها نیست. هر نقدی هم ارزش پاسخ ندارد. به هیچ منتقدی - مطلقاً - هم وعده اختصاصی پاسخ داده نشده است. متأسفانه عملاً ولایت جائر در عمل به فریضه مترقی! «بَاهِتُوهُمْ» افترا به دگران‌دیشان - که آنها را مهدور العرض می‌پندارند - پیشه کرده‌اند.

کتاب مسئله حجاب چند بار توسط نویسندگان ویرایش شده است؟ این کتاب چند بار و توسط چه ناشرانی با چه تیراژی منتشر شده است؟ چه کسانی این کتاب را نقد کرده‌اند؟ نقد این افراد به کدام ویرایش کتاب صورت گرفته است؟ نویسندگان از کدام نقدها آگاه شده است؟ این نقدها از چه پایگاهی صورت گرفته است؟ نقدهای مسئله حجاب به چه میزانی شناخته شده‌اند؟ این بخش برای پاسخ به این پرسش‌ها منعقد شده است. البته معرفی تفصیلی و تحلیل نقدهای کتاب در بخش سوم صورت خواهد گرفت. نخستین آشنایی جامعه فرهنگی کشور با نقدهای مسئله حجاب به عهده این بخش است. این بخش شامل دو بحث به شرح ذیل است: آشنایی اجمالی با چاپ‌ها و ویرایش‌های کتاب «مسئله حجاب»، و پیشینه معرفی نقدهای کتاب «مسئله حجاب».

بحث اول. آشنایی اجمالی با چاپ‌ها و ویرایش‌های کتاب «مسئله حجاب»

این بحث پاسخ به این دو پرسش است: این کتاب چند چاپ و چند ویرایش داشته است؟

الف. بر اساس یادداشت‌های مدیر عامل وقت شرکت سهامی انتشار،^۶ کتاب مسئله حجاب استاد مطهری از سال ۱۳۴۷ تا سال ۱۳۶۳ سی و دو بار منتشر شده است.^۷ در سال ۱۳۶۳ تمام کتب چاپ شده استاد مطهری توسط شرکت سهامی انتشار به درخواست بازماندگان ایشان به انتشارات صدرا منتقل شد. این کتاب از سال ۱۳۴۷ تا ۱۳۵۷ نوزده بار و مجموعاً در تیراژ هشتاد و دو هزار نسخه،^۸ و از ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۳ سیزده بار و مجموعاً در تیراژ صد و سی و نه هزار نسخه توسط این ناشر منتشر شده است.^۹ میانگین تیراژ این کتاب طی یازده سال قبل از انقلاب سالی حدود هفتصد و پنجاه نسخه، و طی شش سال بعد از انقلاب سالی حدود بیست و سه هزار نسخه بوده است، یعنی سی و یک برابر!

^۶ حسن محجوب (۱۳۹۹-۱۳۰۸) بیش از نیم قرن مدیرعامل شرکت سهامی انتشار بوده است، ظاهراً از اوایل دهه چهل. محمدجعفر محجوب استاد مطرح زبان فارسی برادر اوست.

^۷ سی و یک بار توسط این ناشر.

^۸ تیراژ چاپ خرداد ۱۳۵۳ را دو هزار نسخه معادل چهار چاپ قبل فرض کرده‌ام.

^۹ گزارش تیر ۱۴۰۲ سید اکبر بدیع‌زادگان در پاسخ به درخواست اینجانب، بر اساس یادداشت‌های حسن محجوب مدیر عامل شرکت سهامی انتشار. در انتهای گزارش آمده است این ۲۱۹ هزار نسخه فارغ از چاپ خرداد ۱۳۵۳ انجمن اسلامی پزشکان در چاپخانه زیبا است.

ظاهراً انتشارات صدرا چاپ‌های قبلی توسط شرکت سهامی انتشار را در شماره چاپ‌های خود لحاظ نکرده و نخستین چاپ خود در سال ۱۳۶۵ را چاپ اول کتاب محاسبه کرده است.^{۱۰} چاپ فعلی کتاب مسئله حجاب، یعنی چاپ صد و سی و ششم آن توسط انتشارات صدرا در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است.^{۱۱} تیراژ کتاب مسئله حجاب در سال ۱۳۵۴ شانزده هزار نسخه (چاپ‌های ۱۱ و ۱۲)، در سال ۱۳۵۵ ده هزار نسخه (چاپ ۱۳)، در سال ۱۳۵۶ بیست و یک هزار نسخه (چاپ‌های ۱۴ تا ۱۷)، و در سال ۱۳۵۷ ده هزار نسخه (چاپ ۱۸) بوده است. پس از انقلاب در سال ۱۳۵۸ تیراژ آن هشتاد هزار نسخه (چاپ‌های ۱۹ تا ۲۲) و در سال ۱۳۵۹ ده هزار نسخه (چاپ ۲۳) بوده است. در هر حال کتاب مسئله حجاب چه قبل از انقلاب و چه بعد از انقلاب در زمره کتب پرفروش بوده است.

ب. اما قضیه ویرایش‌های کتاب را از زبان خود نویسنده بشنویم. اضافات اندک داخل گروه [] از من است. پیشگفتار چاپ اول: «رساله حاضر که به نظر خوانندگان محترم می‌رسد قسمت مختصری است از یک سلسله بحث‌ها و درس‌ها که در طول چهار سال گذشته [۱۳۴۷-۱۳۴۴] در جلسات انجمن اسلامی پزشکان^{۱۲} القا شده

¹⁰ چاپ نخست مسئله حجاب انتشارات صدرا با ۲۷۵ صفحه تاریخ ۱۳۶۵ را دارد. (شبکه جامع گیسوم) در تلفن به انتشارات صدرا برای اطمینان از صحت مطلب کسی پاسخگو نبود.

¹¹ بر اساس اطلاعات وبسایت سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (تاریخ مراجعه: ۲۵ تیر ۱۴۰۲). کتاب ۲۵۲ صفحه با قطع رقیعی و جلد شمیم دارد. تیراژ آن را نمی‌دانم. تیراژ چاپ ۱۲۹ در سال ۱۴۰۰ یک هزار و دویست نسخه بوده است. (شبکه جامع گیسوم)

¹² انجمن اسلامی پزشکان در سال ۱۳۳۷ توسط گروهی از تحصیل‌کردگان مذهبی تشکیل شد. این انجمن یکی از میوه‌های جمعیت متاع (مکتب تربیتی، اجتماعی و عملی) بود. مؤسسان متاع در سال ۱۳۳۴: مهندس مهدی بازرگان، دکتر یدالله سبحانی، مرتضی مطهری، مهندس عزت‌الله سبحانی، دکتر ابراهیم یزدی، دکتر کاظم یزدی، مهندس مصطفی کتیرایی، و کاظم طرخانی. انجمن اسلامی پزشکان یک سال بعد از انجمن اسلامی مهندسين تأسیس شد. مؤسسان آن عبارت بودند از: دکتر جواهریان، دکتر عباس حائری، دکتر صائبی، دکتر حسین عالی، دکتر مهدی ممکن، دکتر کاظم یزدی و دکتر ابراهیم یزدی. سخنرانان آن عبارت بودند از مرتضی مطهری، سید محمود طالقانی و مهدی بازرگان. (نرگس کلای، انجمن اسلامی مهندسين: روایتی از سرگذشت یکی از نهادهای مدنی ایران در سده اخیر، تهران، کویر، ۱۴۰۱، ص ۷۷-۸۰) دبیران انجمن اسلامی پزشکان در نیمه دوم دهه چهل احتمالاً دکتر حسین عالی، و اوایل دهه پنجاه قطعاً دکتر عباس حائری بودند. (مهندس محمد توسلی در پاسخ پرسش نگارنده)

است. مسائلی که در طول این مدت در جلسات انجمن بحث شده زیاد است.^{۱۳} در هر برهه‌ای از زمان یک رشته مسائل مطرح و طبق معمول آن جلسه که از افراد تحصیل‌کرده تشکیل می‌شود بحث و انتقاد می‌شد. در ابتدا مسائل مالی و اقتصادی اسلام، پس از آن مسائل مربوط به حقوق زن و زمانی مسئله بردگی از نظر اسلام، مدتی مباحث توحید، و در حال حاضر اخلاق اسلامی موضوع بحث و کاوش و تحقیق است.

¹³ در مقدمه انجمن آمده است: «کتاب حاضر اولین نشریه رسمی انجمن اسلامی پزشکان است ... در جلسات انجمن که متجاوز از شش سال است [از حوالی سال ۱۳۴۲] تقریباً به طور مرتب تشکیل می‌گردد موضوعات علمی و اجتماعی و دینی متعددی توسط دانشمندان و گویندگان مختلف ایراد و مورد بحث و انتقاد قرار گرفته است. بخش اعظم این سخنرانی‌ها را دانشمند محترم جناب آقای مرتضی مطهری تقبل و ایراد فرموده‌اند و این کتاب برگزیده مختصری از یکی موضوعات مورد بحث بوده است.» (مسئله حجاب، چاپ اول، ۱۳۴۷، ص سه و چهار) دیگر مباحثی که استاد مطهری در جلسات انجمن اسلامی پزشکان مطرح کرده است به ترتیب تاریخ به این شرح است: ۱. حقوق زن در اسلام (۹ جلسه، سال ۱۳۴۵، منتشرشده در کتاب نظام خانوادگی اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۹۸، ۲۱۴ ص؛ در مجموعه آثار هنوز منتشر نشده است)؛ ۲. زن و مسائل قضائی و سیاسی (۵ جلسه، سال‌های ۱۳۴۶-۱۳۴۵، در کتاب زن و مسائل قضائی و سیاسی: شهادت، قضاوت، افتاء و سیاست، تهران، ۱۳۹۲، ۱۲۱ ص؛ مجموعه آثار، ج ۲۹)؛ ۳. بردگی در اسلام (۵ جلسه، سال ۱۳۴۶، منتشرشده در: کتاب بردگی در اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۹۳، ۱۳۸ ص؛ مجموعه آثار، ج ۳۰)؛ ۴. توحید (۱۷ جلسه، سال‌های ۱۳۴۷-۱۳۴۶، منتشرشده در کتاب توحید، قم: صدرا، ۱۳۷۳، ۲۴۶ ص؛ مجموعه آثار، ج ۴)؛ ۵. نبوت (۱۴ جلسه، سال ۱۳۴۸، منتشرشده در کتاب نبوت، قم: صدرا، ۱۳۷۳، ۲۹۲ ص؛ مجموعه آثار، ج ۴)؛ ۶. امامت (۶ جلسه، سال ۱۳۴۹، منتشرشده در کتاب امامت و رهبری، قم: صدرا، ۱۳۶۴، ۲۵۲ ص؛ مجموعه آثار، ج ۴)؛ ۷. صلح امام حسن (ع) (۲ جلسه، سال ۱۳۵۰، منتشرشده در کتاب سیری در سیره ائمه اطهار، تهران: صدرا، ۱۳۶۷، ۱۳۵۰ ص؛ مستقلاً کتاب صلح امام حسن (ع)، تهران: صدرا، ۱۳۹۲، ۹۲ ص؛ مجموعه آثار، ج ۱۶)؛ ۸. امام صادق (ع) و مسئله خلافت (۲ جلسه، سال ۱۳۵۰، منتشرشده در: سیری در سیره ائمه اطهار، تهران: صدرا، ۱۳۶۷، ۱۳۶۷ ص؛ مجموعه آثار، ج ۱۸)؛ ۹. مسئله ولایت‌عهدی امام رضا (ع) (۲ جلسه، سال ۱۳۵۰، منتشرشده در کتاب سیری در سیره ائمه اطهار (ع)، تهران: صدرا، ۱۳۶۷، ۷۰ ص؛ مجموعه آثار، ج ۳۰)؛ ۱۰. جهاد اسلامی (۳ جلسه، سال ۱۳۵۰، منتشرشده در کتاب جهاد اسلامی، تهران: صدرا، ۱۳۶۷، ۷۰ ص؛ مجموعه آثار، ج ۳۰)؛ ۱۱. اسلام و مقتضیات زمان (سال ۱۳۵۱، منتشرشده در کتاب اسلام و مقتضیات زمان (۲)، تهران: صدرا، ۱۳۷۰، ۲۶۰ ص؛ مجموعه آثار، ج ۲۱، با عنوان «اسلام و نیازهای زمان»؛ ۱۲. پرورش جسم و پرورش استعداد عقلانی (۶ جلسه، سال‌های ۱۳۵۲-۱۳۵۱، منتشرشده در کتاب تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: الزهراء، ۱۳۶۱، ۲۷۵ ص؛ تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا، ۱۳۶۷، ۴۳۰ ص؛ مجموعه آثار، ج ۲۲)؛ ۱۳. بیمه (۱۲ جلسه، سال ۱۳۵۲، منتشرشده در کتاب ربا، بانک، بیمه، تهران: صدرا، ۱۳۶۴، ۳۴۵ ص؛ مجموعه آثار، ج ۲۰)؛ ۱۴. انحطاط و ترقی تمدن‌ها از نظر قرآن و منطق دیالکتیک (۱۱ جلسه، سال ۱۳۵۳، منتشرشده در: انحطاط و ترقی تمدن‌ها از نظر قرآن و منطق دیالکتیک، تهران: صدرا، ۱۳۹۷، ۲۵۴ ص؛ مجموعه آثار، ج ۳۲)؛ ۱۵. مسئله ربا و بانک (۶ جلسه، سال ۱۳۵۴، منتشرشده در کتاب ربا، بانک، بیمه، تهران: صدرا، ۱۳۶۴، ۳۴۵ ص؛ مجموعه آثار، ج ۲۰)؛ ۱۶. فطری بودن دین (۶ جلسه، سال ۱۳۵۵، منتشرشده در کتاب فطری بودن دین، تهران: صدرا، ۱۳۹۸، ۲۰۷ ص؛ مجموعه آثار، ج ۳۲)؛ ۱۷. تحلیل انقلاب ایران (۲ جلسه، سال ۱۳۵۸، منتشرشده در کتاب پیرامون انقلاب اسلامی ایران، تهران: صدرا، ۱۳۵۹، ۱۹۱ ص؛ مجموعه آثار، ج ۲۴، با عنوان «آینده انقلاب اسلامی ایران»؛ ۱۸. فلسفه تاریخ (در مقدمه جلد ۱۵ مجموعه آثار به آن اشاره شده، اما هنوز مستقلاً یا در مجموعه آثار منتشر نشده است)؛ ۱۹. علل گرایش به مارکسیسم (در یادنامه استاد شهید مرتضی مطهری، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۰، ص ۵۵۰ بدون ذکر هیچ مشخصاتی - غیر از محل سخنرانی - معرفی شده است، ظاهراً هنوز منتشر نشده است).

از همان اول قرار بر این بود که این مباحث جمع‌آوری و تدریجاً چاپ شود، ولی از آن جا که خود من مأمور جمع‌آوری و تنظیم مطالب بودم، به موجب گرفتاری‌های زیاد و توفیق کم موفق نمی‌شدم، تا آن که قرار بر این شد به وسیله ضبط صوت ضبط شود و سپس استخراج و اصلاح شود و آماده چاپ گردد، همین کار شد. نخستین جلساتی که ضبط و استخراج شد جلساتی بود که درباره حجاب بحث شد، و فقط به همین دلیل نخستین رساله‌ای که به دنباله آن جلسات از طرف انجمن اسلامی پزشکان انتشار می‌یابد رساله حاضر است که درباره مسئله حجاب است. امید است که سایر مباحث نیز به همین ترتیب نشر یابد.

نظر به این که مطالب استخراج شده از ضبط صوت به همان صورتی که بحث شده بود از نظر الفاظ و عبارات و مکررات نیازمند اصلاح بود و خود این بنده توفیق این کار را هم نمی‌یافت از جناب آقای شیخ محمدتقی شریعتمداری تهرانی [۱۴۰۰-۱۳۱۳] که عالمی محقق و دانشمندی صاحب‌نظرند تقاضا شد که انجام این کار را به عهده بگیرند و معظم‌له بذل عنایت فرموده این مهم را انجام دادند، و مجموع آن بحث‌ها و درس‌ها [را] به صورت یک رساله درآوردند. این جانب پس از این مرحله بار دیگر مراجعه کردم و با استفاده از یادداشت‌های پیشین خودم مطالبی بر آن افزودم، مجموعاً به صورتی درآمد که ملاحظه می‌فرمائید. از خداوند متعال مسئلت دارم که توفیق خلوص نیت به همه ما عطا فرماید.^{۱۴}

¹⁴ مرتضی مطهری، مسئله حجاب، چاپ اول، اسفند ۱۳۴۷، ص پنج و شش.

مشخصات چاپ اول کتاب: مرتضی مطهری، مسئله حجاب، تهران: نشریه انجمن اسلامی پزشکان با همکاری شرکت سهامی انتشار،^{۱۵} اسفند ۱۳۴۷، قطع رقعی،^{۱۶} چهارده + ۲۱۶ صفحه. بنابراین نقش محمدتقی شریعتمداری تهرانی در کتاب مسئله حجاب تدوین مطالب از نوار پیاده شده به صورت کتاب است، که البته بعداً مؤلف مطالبی بر آن افزوده است. این نقش مهمی است. تعبیری که مؤلف برای وی به کار برده تعاریفی قابل تأمل است.

چند ماه بعد چاپ دوم کتاب با مقدمه زیر منتشر می‌شود: «ریشه بیشتر انحرافات دینی و اخلاقی نسل جوان را لابلای افکار و عقاید آنان باید جستجو کرد. فکر این نسل از نظر مذهبی آن‌چنان‌که باید راهنمایی نشده است و از این نظر فوق‌العاده نیازمند است. اگر مشکلی در راهنمایی این نسل باشد فقط در فهمیدن زبان و منطق او و روبرو شدن با او با منطق و زبان خودش است. و در این وقت است که هر کسی احساس می‌کند این نسل بر خلاف آنچه ابتدا به نظر می‌رسد لجوج نیست، آمادگی زیادی برای دریافت حقایق دینی دارد. هدف نویسنده و همچنین هدف گروه روشنفکر و متدین انجمن اسلامی پزشکان^{۱۷} از طرح و بحث و نشر «مسئله حجاب» این است که

^{۱۵} «شرکت سهامی انتشار در سال ۱۳۳۷ رسماً توسط عده‌ای از اساتید دانشگاه و اعضای انجمن اسلامی پزشکان و مهندسان من جمله مهندس مهدی بازرگان، آیت‌الله طالقانی، دکتر یدالله سبحانی، دکتر کاظم یزدی و همفکران دیگر پایه‌ریزی و خدمات فرهنگی خود را آغاز کرد.» (وبسایت شرکت سهامی انتشار) «شرکت سهامی انتشار از دیگر فعالیتهای جمعیت متاع بود. این مؤسسه انتشاراتی با هدف چاپ، و توزیع کتاب‌های دینی، علمی، اخلاقی ... مفید تأسیس شد. هر کس می‌توانست با پرداخت مبلغی سهمی از آن شرکت را خریداری نماید. شرکت در آغاز کار با ۲۵۰ سهامدار شروع به کار نمود و دکتر کاظم یزدی به عنوان اولین مدیر عامل شرکت انتخاب شد. محل دفتر در خیابان باب همایون سرای سیا قرار داشت. اعضای هیأت تحریریه یا هیأت علمی که به بررسی کتب دریافتی می‌پرداختند عبارت بودند از مهندس مهدی بازرگان، مرتضی مطهری، احمد آرام، دکتر معین و احمد راد. ساواک در سال ۱۳۵۳ شرکت سهامی انتشار را منحل کرد. در آن ایام حسن محبوب مدیر عامل شرکت بود. شرکت بعد از پیروزی انقلاب ۵۷ فعالیت خود را از سر گرفت.» (نرگس کلالی، انجمن اسلامی مهندسين: روایتی از سرگذشت یکی از نهادهای مدنی ایران در سده اخیر، ص ۸۵-۸۲)

^{۱۶} بر اساس گزارش مدیر عامل شرکت سهامی انتشار چاپ اول کتاب در قطع جیبی با تیراژ دو هزار نسخه و قطع رقعی با تیراژ هزار نسخه مجموعاً سه هزار نسخه منتشر شده است.

^{۱۷} در مقدمه چاپ دوم انجمن آمده است: «خداوند بزرگ را سپاسگزاریم که اقدام انجمن اسلامی پزشکان در چاپ و نشر کتاب مسئله حجاب مورد توجه صاحب‌نظران و اقبال علاقه‌مندان واقع گردید، به طوری که در همان ماه‌های اول نسخ آن نایاب شد و بلافاصله انجمن از جناب آقای مطهری درخواست کرد که با در نظر گرفتن نظریات اعلام شده توسط اعضای انجمن و سایر علاقه‌مندان چنان‌چه لازم می‌دانند در کتاب تجدید نظر کنند تا برای چاپ دوم آماده گردد. در نتیجه چاپ دوم به صورتی کامل تر و با رجحان بیشتری نسبت به چاپ اول آماده گردید که اینک تقدیم می‌گردد. ضمناً به علاقه‌مندان بشارت می‌دهد که طبق وعده جناب آقای مطهری یکی دیگر از موضوعات مورد بحث مسئله بردگی به زودی آماده و در اختیار عموم گذاشته می‌شود. این موضوع مبین میزان عطش علاقه‌مندان به درک حقایق اسلامی است. امید است که سایر مجامع به‌خصوص انجمن‌های اسلامی کوشش بیشتری در این زمینه مبذول دارند و به تدریج مطالبی را که مبتلابه مردم است و از منابع حقیقی اسلام استخراج شده است، به وسیله متخصصان اسلامی استخراج شود و به دست عموم مردم برسد.» (مسئله حجاب، چاپ دوم،

احساس شد گذشته از انحرافات عملی فراوانی که در زمینه حجاب به وجود آمده این مسئله و سایر مسائل مربوط به زن وسیله‌ای شده در دست یک عده افراد ناپاک و مزدورصفت که از این پایگاه علیه دین مقدس اسلام جار و جنجال تبلیغاتی راه بیندازند. بدیهی است در شرایط موجود که نسل جوان از جنبه مذهبی به قدر کافی راهنمایی نمی‌شود این تبلیغات آثار شوم خود را می‌بخشد. این بنده خدا را سپاسگزار است که احساس می‌کند فعالیت‌های قلمی ناقابل او در این میدان چه در جرائد و مجلات و چه به وسیله این کتاب اثر نیک محسوسی داشته است، تا آن جا که اطلاع دارد نشر این کتاب تأثیر فراوانی در اصلاح عقاید و افکار این نسل داشته است، حتی بعضی بانوان به اصطلاح متجدد عملاً در وضع خود تجدید نظر کرده‌اند. ...

هنوز یک ماه از نشر چاپ اول این کتاب نگذشته بود شرکت انتشار اطلاع داد: «با این که هنوز جز به مقدار نمونه برای شهرستان‌ها نفرستاده‌ایم، نسخه‌های کتاب در شرف تمام شدن است. اگر تجدید نظری لازم است، هرچه زودتر انجام دهید که مبادرت به تجدید چاپ بشود.» این بنده در این مدت هر وقت فرصتی می‌یافتم به تجدید نظر در این کتاب می‌پرداختم. اکنون تجدید نظر شده‌اش در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌گیرد.

در تجدید نظر هیچ مطلبی حذف نشد بلکه مطالبی اضافه شد. مطالب اضافه شده غالباً مطالبی است که در ضمن فصول کتاب گنجانیده شده است. یک فصل در آخر کتاب تحت عنوان "شرکت زن در مجامع" اضافه شد و فصل فتاواها نیز که در چاپ اول خیلی به اختصار برگزار شده بود در این چاپ تکمیل شد و آن را نیز در حقیقت یک فصل اضافی باید شمرد. برخی مطالب پس و پیش شد، عبارات در موارد جزئی اصلاح شد، مدارک اخبار و احادیث در پاورقی‌ها نشان داده شد، در آخر کتاب فهرست اعلام اشخاص و کتب و اماکن را اضافه کردیم، و دو فهرست هم یکی برای احادیث و اشعار و کلمات مشهور و دیگری برای آیات قرآن ترتیب داده شد که این‌ها نیز لازم و ضروری به نظر رسید. بنابراین چاپ دوم این کتاب بسی کامل‌تر و جامع‌تر از چاپ اول است و عدد صفحات

۱۳۴۸) کتاب «بردگی در اسلام» محصول پنج جلسه سخنرانی و پرسش و پاسخ استاد مطهری در بهار و تابستان ۱۳۴۶ در انجمن اسلامی پزشکان بوده است. کتاب برای نخستین بار در سال ۱۳۹۳ توسط انتشارات صدرا در ۱۴۰ صفحه منتشر شد و در اواخر جلد سی‌ام مجموعه آثار استاد شهید مرتضی مطهری (بخش دوم آثار پراکنده) (تهران: صدرا، ۱۳۹۴) درج شده است.

آن هم بیشتر.^{۱۸} پس از انتشار جلد اول، بعضی اجازه خواستند که ترجمه شود، این اجازه موکول شد به انتشار چاپ دوم.^{۱۹} ... تهران، قلهک، تیر ماه ۱۳۴۸ هجری شمسی.»^{۲۰}

مشخصات چاپ دوم کتاب: مرتضی مطهری، مسئله حجاب، تهران: نشریه انجمن اسلامی پزشکان با همکاری شرکت سهامی انتشار، مهر ۱۳۴۸، چاپ دوم با تجدید نظر و اضافات، قطع جیبی، چهارده + ۳۰۶ صفحه، تیراژ ۳۰۰۰ نسخه.

چاپ سوم کتاب بدون اصلاحات و اضافات قابل ذکری با مشخصات زیر منتشر می‌شود: مرتضی مطهری، مسئله حجاب، تهران: نشریه انجمن اسلامی پزشکان با همکاری شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۹، چاپ‌های سوم تا پنجم، چهارده + ۳۰۶ صفحه، قطع جیبی، تیراژ ۷۰۰۰ نسخه. کتاب حاوی مقدمه‌های چاپ اول و دوم است، اما مقدمه جدیدی ندارد.

بر اساس گزارش برگرفته از یادداشت‌های مدیرعامل وقت شرکت سهامی انتشار چاپ ششم کتاب در بهمن ۱۳۵۰، چاپ هفتم در مهر ۱۳۵۱، چاپ هشتم در فروردین ۱۳۵۲، چاپ نهم در سال ۱۳۵۲، و چاپ دهم در

¹⁸ به صفحات کتاب ۸۲ صفحه افزوده شده است.

¹⁹ سید محمود دعایی (۱۴۰۱-۱۳۲۰): شهید [سید محمدباقر] صدر (۱۳۵۹-۱۳۱۳) بسیار به شهید مطهری علاقه داشتند. حتی یک بار به خودم فرمودند: «می‌خواستم از آقای مطهری اجازه بگیرم کتاب فلسفه حجابشان [مسئله حجاب] را در این جا [= نجف] ترجمه و چاپ کنم.» می‌توانستند فارسی بخوانند؟ دعایی: فارسی ایشان ضعیف بود و کتاب‌های فارسی را به کمک خواهرشان، شهیده بنت‌الهدی و همسرشان می‌خواندند. پیغام ایشان را به شهید مطهری رساندید؟ دعایی: بله، همان سال [۱۳۴۸] به حج مشرف شده بودم و پیام را خدمت شهید مطهری دادم. ایشان بسیار استقبال کردند و فرمودند: «اجازه بدهید چاپ سوم [صح: دوم] کتاب دربیاید، چون مطالبی جدیدی را به آن افزوده‌ام. بعد که چاپ شد نسخه‌ای را خدمت آقای صدر می‌فرستم و ایشان به هر شکلی که صلاح می‌دانند، عمل کنند». بعد هم که کتاب چاپ شد، آن را برایم فرستادند و من هم برای شهید صدر بردم. ایشان هم کتاب را به شهیده بنت‌الهدی دادند. مقداری هم ترجمه شد که بعد بازداشت، محاصره و حبس پیش آمد. شهید صدر و شهید مطهری با هم ارتباط هم داشتند؟ دعایی: هر دو بسیار به هم علاقمند بودند. یک بار هم که شهید مطهری به عراق آمدند، ساعت‌ها پیش آقای صدر بودند و با هم گفتگو کردند. («شهید آیت الله سید محمدباقر صدر و تعامل با نهضت اسلامی ایران» درگفت و شنود با حجت الاسلام والمسلمین سید محمود دعایی، تهران: پژوهشکده تاریخ معاصر، ۲۷ فروردین ۱۳۹۶)

²⁰ مرتضی مطهری، مسئله حجاب، چاپ دوم، ۱۳۴۸.

فروردین ۱۳۵۳ منتشر شده است.^{۲۱} در مقدمه چاپ سال ۱۳۵۳ کتاب آمده است^{۲۲}: «همان‌طور که در مقدمه چاپ اول این کتاب [۱۳۴۷- ویرایش اول] به اطلاع خوانندگان محترم رسید، محتوای اصلی و اولی این کتاب یک سلسله بحث‌ها و درس‌ها بوده است که در جلسات انجمن اسلامی پزشکان القا شده است و پس از استخراج از ضبط صوت و تنظیم و اصلاح عبارات و اضافه برخی از مطالب به صورت کتاب درآمده است.

در چاپ دوم [۱۳۴۸- ویرایش دوم]، تجدید نظرهایی نسبت به چاپ اول به عمل آمد و در مقدمه آن چاپ متذکر شدیم که در تجدید نظر هیچ مطلبی حذف نگردید بلکه یک سلسله مطالب اضافه شد. مطالب اضافی غالباً مطلب مستقلی نیست، متمیم و تکمیل است بر آنچه در چاپ اول بوده و لهذا ضمن فصول کتاب گنجانیده شده است. فقط یک فصل در آخر کتاب تحت عنوان "شرکت زن در مجامع" اضافه شد و البته فصل فتواها که در چاپ اول خیلی به اختصار برگزار شده بود در چاپ دوم تکمیل شد و آن را نیز در حقیقت یک فصل اضافی باید شمرد. برخی مطالب در چاپ دوم پس و پیش شد، عبارات در موارد جزئی اصلاح گردید، مدارک اخبار و احادیث در پاورقی‌ها نشان داده شد، در آخر کتاب فهرست اعلام اشخاص و کتب و اماکن را اضافه کردیم، دو فهرست هم یکی برای آیات کریمه قرآن و یکی دیگر برای احادیث و اشعار و کلمات مشهور قرار دادیم. از این رو چاپ دوم از چاپ اول بسی کامل‌تر و جامع‌تر از آب درآمد و در حدود یک ثلث بر جلد اول اضافه گشت.

در چاپ سوم [تا پنجم، ۱۳۴۹] اضافات و اصلاحات بسیار ناچیز و مختصری صورت گرفت که قابل ذکر نبود. اکنون که چاپ جدید [چاپ یازدهم، ۱۳۵۳] این کتاب منتشر می‌شود، یک سلسله تجدید نظرهای دیگری به

²¹ کلیه این چاپ‌ها در قطع جیبی و تیراژ هر چاپ دو هزار نسخه بوده است.

²² ضمن عذرخواهی از این‌که برخی نکات مقدمه این چاپ در مقایسه با مقدمه چاپ دوم تکراری است، برای این‌که نکته‌ای فوت نشود عین آن را نقل کردم.

عمل آمد. این تجدید نظرها نیز همه از نوع اضافات و توضیحات است و کمی هم اصلاحات، چیزی کم نشده همچنان که در جوهر مطالب کتاب نیز تغییراتی داده نشده است.^{۲۳}

مشخصات ویرایش آخر کتاب: مرتضی مطهری، مسئله حجاب، تهران: انجمن اسلامی پزشکان، خرداد ۱۳۵۳، چهارده + ۲۶۴ صفحه. ^{۲۴} لازم به ذکر است که در این چاپ بر خلاف چاپ‌های قبلی و چاپ‌های بعدی (تا سال ۱۳۶۳) شرکت سهامی انتشار نقشی نداشته است. این چاپ در شمارش چاپ‌های کتاب محاسبه نشده است، یعنی چاپ مذکور بین چاپ دهم (فروردین ۱۳۵۳) و یازدهم (۱۳۵۴) منتشر شده است. در هر حال مشخصات ویرایش‌های کتاب توسط مؤلف به قرار زیر است:

ویرایش اول: ۱۳۴۷، چاپ اول (اسفند ۱۳۴۸).

ویرایش دوم: ۱۳۴۸، چاپ‌های دوم تا پنجم (۱۳۴۹-۱۳۴۸).

ویرایش سوم: سال؟، چاپ‌های ششم تا دهم (فروردین ۱۳۵۳-۱۳۵۰).

ویرایش چهارم (آخر): خرداد ۱۳۵۳، از چاپ خرداد ۱۳۵۳ به بعد.

شواهد ویرایش سوم (ویرایش ماقبل آخر) منتشرشده بین سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۳ به شرح زیر است:

شاهد اول. این که مؤلف در ویرایش نهایی نوشته است «در تجدید نظر هیچ مطلبی حذف نشد» قرینه بر وجود ویرایش سوم است، زیرا پاراگراف آخر مقدمه چاپ اول شامل ۱۱۱ کلمه در ویرایش دوم (چاپ سوم کتاب در سال ۱۳۴۹) موجود بوده است. پاراگراف محذوف روند تدوین کتاب و مشخصات تدوین کننده بود. بیش از نیم‌قرن بعد

²³ مرتضی مطهری، مسئله حجاب، خرداد ۱۳۵۳، ص سیزده و چهارده؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۹، چاپ ۵۲، قطع رقی، ۲۵۰ صفحه، ص ۱۴-۱۳؛ مجموعه آثار استاد شهید مرتضی مطهری، ج ۱۹، تهران، صدرا، ۱۳۹۰، ص ۵۶۶-۳۶۷، ص ۳۷۹.

²⁴ در ابتدای مسئله حجاب در مجموعه آثار مقاله «نقش بانوان در تاریخ معاصر ایران» با این توضیح اضافه شده است: «این مقاله را استاد شهید بعد از پیروزی انقلاب اسلامی نگاشتند و قصد داشتند آن را مقدمه چاپ جدید کتاب مسئله حجاب قرار دهند، که منافقان فرصت ندادند و آن بزرگوار را به شهادت رساندند و مقاله ناقص ماند و این کار انجام نشد. اکنون که کتاب مسئله حجاب در «مجموعه آثار» به چاپ می‌رسد بهتر آن دیدیم که این مقاله را - هرچند ناقص - در ابتدای آن قرار دهیم» (مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۳۷۳-۳۶۹)

شریعتمداری افشا کرد که این حذف به درخواست خود وی صورت گرفته است: «... همان‌طوری که [استاد] در کتاب مسئله حجاب عمل فرمود. وقتی بنده گفتم نمی‌خواهم اسم بنده در مقدمه باشد، در چاپ‌های بعد حذف فرمود».^{۲۵} پس این حذف در ویرایش قبلی صورت گرفته است، یعنی ویرایش سوم.

شاهد دوم. در کتاب پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب، در برخی موارد ناشر تذکر داده که مؤلف نقد شریعتمداری را برای پیشگیری از سوء استفاده در چاپ‌های بعد پذیرفته است.^{۲۶} مراد از «چاپ‌های بعد» همان چاپ‌هایی است که آن عبارات انتهای مقدمه حذف شده است.

شاهد سوم. از ویرایش دوم نقد محمدتقی صدیقین اصفهانی (۱۳۸۳-۱۳۰۳) برمی‌آید که در ویرایش چهارم^{۲۷} کتاب تغییراتی در متن آن صورت گرفته است بدون این‌که در مقدمه تذکر داده شده باشد، مشخصاً اضافه شدن آیه جلاب (احزاب ۵۹) به متن کتاب.^{۲۸} بحث «آیه جلاب» در ویرایش اول و دوم موجود نیست. تفصیل بحث در بخش سوم مقاله خواهد آمد.

علی القاعده مؤلف در مقدمه ویرایش سوم می‌باید به این حذف و اضافات و دلیل آن‌ها اشاره کرده باشد. متأسفانه علی‌رغم تفحص فراوان به نسخه‌ای از چاپ‌های ویرایش سوم (چاپ‌های سال ۱۳۵۰ تا فروردین ۱۳۵۳) تا کنون دست نیافته‌ام.^{۲۹}

²⁵ محمدتقی شریعتمداری، تعلیقه بر مقدمه حسین غفاری بر تقریرات شرح المنظومه، جلد اول، چاپ حکمت، ۱۳۸۵، ص ۱۲. متن کامل این تعلیقه همراه با دست‌خط شریعتمداری بعد از درگذشت وی در تاریخ ۱ مرداد ۱۴۰۱ در کانال تلگرامی «بیت آیت‌الله شریعتمداری» منتشر شد. متن کامل این تعلیقه انتقادی در بخش دوم تحقیق خواهد آمد.

²⁶ به عنوان نمونه «در عین حال استاد شهید تعبیر «کتب شیعه» را در چاپ‌های بعد تبدیل به «کتب حدیث» نموده‌اند.» (پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب، ص ۷)

²⁷ البته او نوشته «طبع چهارم» که اگر مرادش چاپ چهارم باشد، قطعاً نادرست است، و ظاهراً باید مقصودش «ویرایش چهارم» باشد.

²⁸ «آیه جلاب» به عنوان دلیل پنجم «دله مخالف» قبل از «شرکت زن در مجامع» در ویرایش چهارم کتاب موجود است، مطهری، مسئله حجاب، ص ۲۰۰-۱۹۹. حال آن‌که در ویرایش دوم (چاپ سوم، ۱۳۴۹) «دله مخالف» چهار دلیل بیشتر ندارد. بنگرید به مطهری، مسئله حجاب، چاپ سوم، ۱۳۴۹، ص ۲۴۴-۲۳۹.

²⁹ اگر کسی به این چاپ‌های کتاب مسئله حجاب یعنی ویرایش سوم آن دسترسی دارد، یا عکس مقدمه آن را برای نگارنده ارسال کند یا خود آن را منتشر کند.

به نظر می‌رسد شریعت‌مداری با این‌که در تدوین کتاب نقش مهمی بازی کرده بود، با آراء استادش موافقت نداشته است و تمایلی نداشته که با توجه به موقعیت مذهبی‌اش در جامعه، همکار و هم‌رأی مؤلف کتاب مسئله حجاب معرفی شود. شریعت‌مداری روحانی سنتی محافظه‌کار بود و استادش مطهری روحانی روشنفکر محسوب می‌شد و طبیعی بود که این دو در مسئله حجاب اختلاف نظر داشته باشند. با توجه به نقد شریعت‌مداری بر کتاب مسئله حجاب³⁰ که ظاهراً متعلق به سال ۱۳۵۰-۱۳۴۹ است، بسیار عجیب است که چنان منتقد رادیکالی تدوین‌کننده این کتاب بوده باشد. در هر حال این‌که شریعت‌مداری در عرض سه سال چنین تحول شگرفی پیدا کرده باشد نیازمند تحلیل است.

بحث دوم. پیشینه معرفی نقدهای «مسئله حجاب»

با توجه به این‌که نقدهای کتاب مسئله حجاب کمتر شناخته شده‌اند، و غالباً در تیراژهای بسیار اندک منتشر شده‌اند، قدم اول میزان شناخت عمومی از این نقدهاست. این نقدها چگونه و در چه حدی به کتابشناسی‌های حجاب بعد از انقلاب راه یافته است؟ با توجه به عدم ذکر نام منتقد نخستین نقد منتشره بعد از انقلاب همراه با

³⁰ تفصیل بحث درباره نقد شریعت‌مداری بر کتاب مسئله حجاب و پاسخ‌های استاد مطهری به وی را در بخش دوم تحقیق مطالعه کنید.

پاسخ‌های استاد، نام وی برای نخستین بار چه زمانی و چگونه فاش شد؟ با توجه به این که منتقدین کتاب همگی روحانی بوده‌اند، منتقدان کتاب در کدام طیف از روحانیت دسته‌بندی می‌شوند؟ در این بحث در پی پاسخ به چنین پرسش‌هایی هستیم.

الف. در سال ۱۳۶۷ کتابی با عنوان «پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب» بدون ذکر اسم منتقد منتشر شد،^{۳۱} که نخستین نقد منتشرشده کتاب بعد از انقلاب محسوب می‌شود. در مقدمه ناشر آمده است: «اما کتاب پاسخ‌های استاد مشتمل است بر نقدهای یکی از فضلا بر کتاب مسئله حجاب و پاسخ‌های استاد به آن نقدها. توضیح این که در سال ۱۳۴۹ هجری شمسی یکی از فضلا در حاشیه نسخه‌ای از چاپ سوم این کتاب، نظرات انتقادی خود را مرقوم نموده و آن را در اختیار استاد شهید می‌گذارد، و استاد نیز پاسخ‌های خود را در ذیل آن نقدها می‌نگارند. از آن جا که این نقدها و پاسخ‌ها برای عموم نیز قابل استفاده و مفید بود اقدام به چاپ آن گردید.»^{۳۲} این نقد بر ویرایش دوم (چاپ سوم کتاب) بوده است.

ب. در اوایل دهه هفتاد نام برخی از کتاب‌های منتشرشده قبل از انقلاب پیرامون حجاب در ضمن مقاله «چهل کتاب پیرامون مسئله حجاب» رضا استادی (متولد ۱۳۱۶) بدون معرفی ارتباط آن‌ها با نقد کتاب «مسئله حجاب» مطهری آمده است.^{۳۳} همو در مقدمه رساله حجابیه فیاض زنجانی (۱۳۲۰-۱۳۴۷) نوشته است: «به تازگی سه رساله در تأیید این نظریه [لزوم ستر وجه و کفین] نوشته شده است: رساله آیه جلاباب، تألیف حضرت آقای صدیقین از فضلا و علمای قم؛ الحجاب فی الإسلام تألیف حضرت آقای ابوالقاسم اشتهداردی از فضلا و علمای قم؛ نوشته حضرت آقای ضیاء آبادی از علما و مدرسان تهران. پاورقی: از جمله کسانی که در مسئله وجه و کفین قائل به لزوم ستر نیستند مرحوم شهید مطهری است (ر.ک. مسئله حجاب) و این مطلب را برای این یادآوری کردم که

³¹ مرتضی مطهری، پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب، تهران: صدرا، ۱۳۶۷، ۸۹ صفحه، مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۶۲۴-۵۶۷.

³² مطهری، پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب، ص ۳؛ مجموعه آثار، ج ۱۹، ص ۱۰.

³³ رضا استادی، چهل مقاله، قم: کتابخانه مرعشی نجفی، ۱۳۷۱، مقاله چهل کتاب پیرامون مسئله حجاب، ص ۳۴۳-۳۳۹.

معلوم شود این مسئله هنوز هم از مسائل مورد اختلاف و بحث است.^{۳۴} استادی از نام کتاب ضیاء آبادی بی‌اطلاع بوده است. وی خود در زمره منتقدین مسئله حجاب مطهری بوده و هست.

ج. رسول جعفریان در «کتاب‌شناسی حجاب» خود در ضمن معرفی کتاب مطهری در پراکنش به نقل از بیست مقاله استادی آورده است: «رساله جلیاب آقای صدیقین، الحجاب فی الإسلام شیخ ابوالقاسم اشتهاودی، و نوشته‌ای هم از آقای ضیاء آبادی در رد آقای مطهری چاپ شده است.»^{۳۵} اگرچه نام کتاب ضیاء آبادی در این کتاب‌شناسی آمده،^{۳۶} اما معلوم نیست چرا این‌جا از ذکر اسم آن غفلت شده است. در کتاب جعفریان متن کامل «مسئله حجاب» مطهری درج شده است.^{۳۷} وی در مقدمه کتاب مطهری به چهار نقد اشاره کرده است: «پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب (گو این که انتقادها از شخصی با نام آقای محمدتقی شریعتمدار از شاگردان استاد بوده است)» و به نقل استادی همان سه نقد قبلی. «فضای مخالف با آرای ایشان نیز در همان سال‌ها میان علما وجود داشته و کسانی ایشان را به دلیل برخی از دیدگاه‌هایی که در زمینه پوشش داشتند مورد انتقاد قرار می‌دادند.»^{۳۸} به هر حال جعفریان در سال ۱۳۸۰ برای نخستین بار منتقد احتمالاً نخست کتاب مسئله حجاب را معرفی می‌کند: محمدتقی شریعتمدار (بدون یاء).^{۳۹} وی در مجموعه رسائل خود متن هیچ‌یک از این نقدها را نیاورده است.

³⁴ رضا استادی، رساله حجابیه فیاض زنجانی، کیهان اندیشه، خرداد - تیر ۱۳۷۴، شماره ۶۰، ص ۱۰۳، بعداً در این کتاب: رضا استادی، بیست گفتار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴، ص ۵۴.

³⁵ رسول جعفریان، رسائل حجابیه: شصت سال تلاش علمی در برابر بدعت کشف حجاب، تهران: انتشارات دلیل ما، چاپ اول: ۱۳۸۰، ۱۳۸۶، ج ۲ ص ۱۳۴۷؛ و رسول جعفریان، داستان حجاب در ایران پیش از انقلاب، تهران: اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۳، ص ۱۵۶ و ۲۵۷.

³⁶ جعفریان، رسائل حجابیه، ص ۱۳۴۶ و جعفریان، داستان حجاب در ایران پیش از انقلاب، ص ۲۵۴: «قساوت بیماری مهلک بشر، سید محمد ضیاء آبادی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۵۲ ش، صص ۱۰۵-۷۲ درباره حجاب».

³⁷ جعفریان، رسائل حجابیه، ص ۱۱۱۱-۱۲۴۶.

³⁸ جعفریان، رسائل حجابیه، ص ۱۱۱۲؛ و جعفریان، داستان حجاب در ایران پیش از انقلاب، ص ۱۵۶.

³⁹ جعفریان برخی از این نقدها را شخصاً ندیده است: رسائل حجابیه، ص ۱۳۳۹، پاورقی ش ۱: الحجاب فی الإسلام، اشتهاودی: «به شماره ۲۴۸/۹۳ در فهرست مسجد اعظم ثبت شده، اما سر جایش نبود.»

۵. در گفت و گو با برخی شاگردان ارشد مطهری به نقد دیگری هم واقف شدم از محسنی گرکانی. نقد مهدی شریعتی را هم که قبلاً در مصاحبه اجمالاً معرفی کرده بودم. نسخه‌ای از هر شش نقد را به دست آوردم و متن همگی را به طور کامل مطالعه کردم. این شش نقد به ترتیب تاریخ نگارش عبارتند از:

۱. محمدتقی شریعتمداری تهرانی (۱۴۰۰-۱۳۱۳)، تاریخ نگارش نقد خصوصی بر کتاب ظاهراً ۱۳۵۰-۱۳۴۹، تاریخ پاسخ استاد مطهری به وی ظاهراً ۱۳۵۰-۱۳۴۹؛ پاسخ‌های استاد به نقدهایی بر کتاب مسئله حجاب، تهران: صدرا، ۱۳۶۷. (نقد ویرایش دوم)

۱-۲. محمدتقی صدیقین اصفهانی (۱۳۸۳-۱۳۰۲)، رساله آیه جلاباب، قم: چاپ حکمت، [بی تا، ظ ۱۳۵۰-۱۳۴۹]، ۱۱۱ صفحه. (نقد ویرایش دوم)

۲-۲. صدیقین اصفهانی، تفسیر آیه جلاباب، طبع ۲، بی جا [قم]، بی نا، بی تا [حوالی سال ۱۳۷۴]، ۳۴ صفحه. (نقد ویرایش چهارم)

۲-۳. صدیقین اصفهانی، تفسیر آیه جلاباب، طبع سوم [قم]، بی نا، بی تا [ظ اواخر نیمه دوم دهه هفتاد]، ۳۲ صفحه، جز پیشگفتار کوتاه فرقی با ویرایش دوم ندارد.

۳. سید محمد ضیاء آبادی (۱۳۹۹-۱۳۰۹)، قساوت: بیماری مهلک قرن، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۵۱، ۱۱۳ ص، ثلث آخر کتاب. (ظاهراً نقد ویرایش سوم)

۴. حجاب در اسلام، ترجمه و اضافات از احمد محسنی گرکانی (متولد ۱۳۰۵)، قم: چاپخانه حکمت، مرداد ۱۳۵۲، ۲۲۲ ص؛ ترجمه کتاب الحجاب فی الإسلام، محمد قوام و شنوی قمی (۱۳۷۶-۱۳۸۹ش)، قم: الحکمه، ۱۳۳۸، ۱۰۳ ص. (ظاهراً نقد ویرایش سوم)

۵. ابوالقاسم اشتهااردی (ظاهراً متوفی ۱۳۸۰) الحجاب فی الإسلام، بی جا [ظ قم]، بی تا [ظ ۱۳۵۷]، بی نا، ۸۴

ص. (نقد ویرایش چهارم)

۶-۱. مهدی شریعتی نیاسر (ظاهراً متولد ۱۳۵۱)، یادداشت‌هایی بر مسئله حجاب استاد شهید مطهری، قم:

تا ظهور، ۱۳۹۱، ۸۸ صفحه، (نقد ویرایش چهارم).

۶-۲. شریعتی نیاسر، حل مسئله حجاب: نقدی بر دیدگاه‌های استاد شهید مطهری در مسئله حجاب همراه

با متن تلخیص شده کتاب، [قم]: دار النشر، ۱۳۹۹، ۲۶۸ صفحه. تفاوت محسوسی با چاپ اول ندارد.

بنابراین نقدهای شریعتمداری و صدیقین بر ویرایش دوم (چاپ سوم، ۱۳۴۹) کتاب مسئله حجاب بوده است.

نقدهای ضیاء آبادی و محسنی گرکانی بر ویرایش سوم کتاب بوده است. نقدهای اشتهااردی، صدیقین (ویرایش

دوم)، و شریعتی بر ویرایش چهارم کتاب مسئله حجاب بوده است.

مؤلف به نقدهای شریعتمداری، صدیقین (ویرایش اول)، و محسنی گرکانی دسترسی داشته است.^{۴۰} نقد

اشتهااردی اگرچه یکی دو ماه قبل از وفات مؤلف منتشر شده، بعید است در جو متشنج اول انقلاب به دست وی

رسیده باشد. ویرایش دوم نقد صدیقین و نقد شریعتی هم که چند دهه بعد از وفات مؤلف منتشر شده است. چهار

نفر از منتقدین از دنیا رفته‌اند و دو نفر از آن‌ها زنده‌اند.^{۴۱} این نقدها در بخش سوم این تحقیق به تفصیل معرفی

و تحلیل انتقادی می‌شوند.

⁴⁰ مدارک اطلاع مؤلف از نقد صدیقین و محسنی گرکانی در بخش سوم خواهد آمد.

⁴¹ منتقدین متوفی: ابوالقاسم اشتهااردی (ظاهراً ۱۳۸۰)، محمدتقی صدیقین اصفهانی (۱۳۸۳)، سید محمد ضیاء آبادی (۱۳۹۹)، و محمدتقی شریعتمداری تهرانی (۱۴۰۰)؛ منتقدین زنده: احمد محسنی گرکانی (متولد ۱۳۰۵)، و مهدی شریعتی نیاسر (ظاهراً متولد ۱۳۵۱).

۲۲ مرداد ۱۴۰۲

قسمت دوم با عنوان «محمدتقی شریعتمداری و استاد مطهری» به زودی

kadivar.com

<https://kadivar.com/20900/>
kadivar.mohsen59@gmail.com

تمام حقوق محفوظ است.

نقل مطلب به هر صورت تنها با ذکر منبع مجاز است.